

Marie Lennersand & Linda Oja: *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671*. Gidlunds förlag, Hedemora 2006. 758 s., ill. ISBN 91-7844-704-6.

1600-talets stora häxprocesser upphör aldrig att locka och förbrylla. Och fullt ut kan vi kanske aldrig riktigt förstå hur det var möjligt att vårt land både kunde bygga upp en välfungerande statsapparat och expandera till en europeisk stormakt och samtidigt vara så fast i vidskeppelse att hela landet från fattigaste allmoge till framstående jurister, präster och andra statliga ämbetsmän rycktes med i en total vidskeplig yra. Trots all forskning som producerats, som sökt att förklara och lyfta fram olika aspekter, så finns fortfarande känslan att vi missat något, en pusselbit som skulle kunna hjälpa oss att verkligen förstå så att vi kan lägga häxprocessernas historia bakom oss.

Det är ingen ljus värld som öppnar sig när vi kliver in i Rättvik år 1670. I ett litet samhälle med uppskattningsvis 3 000 invånare vittnar drygt 500 barn om att de förs bort av häxor nattetid till Blåkulla där de utsätts för bestialiska saker. Och häxorna som för bort barnen är inte vilka som helst, eller kanske just vilka som helst, ens grannar och andra människor man brukar möta i den egna byn, eller rent av någon i den egna familjen, fast det senare är mer sällsynt. Man ordnar vaktstugor och vakar över barnen om nätterna – men det hjälper inte. Barnen förs bort i alla fall. Man anmäler till prästen, som ser allvarligt på händelserna, om än kanske en aning tveksam, och häxexpertkommissionen kommer till orten för att rannsaka. Barnen berättar efter hand om allt fler häxor och om allt fler andra barn som de mött i Blåkulla, liksom om många andra vuxna personer hemifrån som de sett i Blåkulla. De förmenta häxorna nekar till det mesta, men kan man tro att 500 barn berättar rena fantasier? Vi brukar beskriva 1600-talets tankevärld som magisk när vi vill peka på vad som skiljer den tidens människor från dagens. De levde i en magisk föreställningsvärld där färder till Blåkulla var en skrämmande tänkbarhet. I denna magiska värld sysslade också en del människor rent konkret med magiska ting som signerier och lövjerier. Därmed suddas också den absoluta skilje gränsen ut mellan vad som var ren substanslös fantasi och vad som var faktiska handlingar. Men det är egentligen inte häxprocesserna eller trolldomsföreställningar boken *Livet går vidare* handlar om. Kanske innehåller boken den där sista pusselbiten som vi hoppas finna någon-

stans, som vi kan foga in så att bilden blir komplett. Vad hände egentligen på orter som Rättvik och Älvdalen när kommissionen avslutat sitt arbete och rest därifrån – när man i Rättvik skulle fortsätta att fungera som lokalsamhälle trots att 500 barn och ungdomar riktat anklagelser mot 70 utpekade och namngivna häxor? Hur gestaltade sig livet efter häxprocesserna för de inblandade, för utpekade häxor och aggressiva anklagare, där rannsakningskommissionen dragit fram? Om man trott att grannkvinnan var en häxa som fört ens barn till Blåkulla, fanns det möjlighet att försonas och att fortsättningsvis umgås? Och om grannens barn spritt ut rykten som gick på livet, kunde man dra ett streck och gå vidare? Fanns det utrymme för både anklagare och anklagade att leva vidare sida vid sida när processerna var över? Det är viktiga frågor som ställs i *Livet går vidare* och som kanske kan hjälpa oss att förstå vad häxprocesserna egentligen innebar.

Om man undrar om människor i Rättvik och Älvdalen fortsatte att tro på Blåkullafärder som en tänkbar möjlighet eller om de omvärderade händelserna i efterhand så tiger källorna i stort sett om detta. Ett sinande antal anklagelser från barn förekom direkt efter de stora rannsakingarna, men dessa togs inte längre upp av rättsväsendet. Om människor omvärderade händelserna, sina egna erfarenheter och anklagelser så syns det inte mycket av detta i källorna. Vad man som historiker kan göra och som Lennersand och Oja också gör, är att granska de källor av allmän karaktär som finns bevarade från Rättvik och Älvdalen. Man kan undersöka om de inblandade även fortsättningsvis var indragna i rättsliga tvister av olika slag, om de inblandade återintegrerades i den religiösa församlingssamfundet via nattvardsgång, om de inblandade genom äktenskap upptogs i andra släkter och hushåll, om de fick förtroendet att vara faddrar vid dop och om man hamnade i ekonomiska trångmål efter rannsakingarna som ledde vidare till att man inte kunde erlägga sin skatt. Även de inblandades hälsotillstånd efter rannsakingarna är föremål för undersökningen. Det som efterforskas kan sammanfattas som social och religiös återintegrering, hederstatus, hälsa och ekonomi, och undersökningen gäller de häxanklagade och deras närmaste anhöriga men också de ivrigaste anklagarna. Som alltid när det gäller äldre tid är olika källtyper bristfälliga och vissa källtyper saknas helt. Mest besvärande känns avsaknaden av sockenstämmoprotokoll. Sådana hade kunnat avslöja konflikter mellan invånarna och lokal konfliktlösning utanför domstol. Eftersom ting endast hölls

en gång per år ökar sannolikheten att konflikter även behandlades och löstes i andra fora.

De stora häxprocesserna i Dalarna ägde rum åren 1668–71 och sammantaget anklagades ett par hundra personer. Älvdalen drabbades av massrättegångar, tortyr och 14 avrättningar under åren 1669–71. Myndigheternas strategi var i denna inledande fas att slå till hårt mot de trolldomsanklagade, att statuera exempel och få ett snabbt slut på ”oväsendet”, vilket ju misslyckades. Den särskilda rannsakningskommissionen dömde alltså till stränga straff. Vad är det då som Marie Lennersand finner i häxprocessernas efterföljd i Älvdalen?

I Älvdalen hade de anklagade utgjort minst 10 procent av befolkningen. Här hade barn framträtt både som vittnen och anklagare och inte sällan riktat aggressiva anklagelser även gentemot sina egna föräldrar och andra anhöriga. Förutom de 14 som avrättades dog ytterligare tre personer i fängelset. Anmärkningsvärt är att 30 procent av de utpekade häxorna var män. Det var med andra ord en omfattande och mycket allvarlig konflikt som drabbade Älvdalen och som innebar flera personers undergång. Lennersand finner dock att konflikterna mellan trolldoms krisens motparter inte ökade efter rannsakingarna. Flertalet anklagade och deras anhöriga valde också att stanna kvar i socknen efteråt. Lennersand kommer även fram till att varken de som beskyldes för trolldom eller anklagarna utestängdes från äktenskap. Åtminstone 2/3 av dem som levde till giftningsvuxen ålder blev gifta. Det fanns också minst sju exempel på äktenskap som ingicks mellan personer som själva eller genom anhörigas inblandning i trolldoms krisen var att betrakta som motparter. I Älvdalen diskvalificerades de inblandade inte heller från att stå fadder vid dop, åtminstone inte åt barn inom släkten. De hade inte förverkat sitt religiösa förtroende. Det finns även exempel på fadderskap som framstår som försoningsakter mellan anklagades och anklagares släkter. De flesta inblandade bodde således kvar i Älvdalen, gifte sig och fick barn, kunde stå fadder vid dop och deras ekonomi försämrades oftast inte. Redan några år efter trolldoms krisen hade livet rätat upp sig för flertalet inblandade. De inkluderades i gemenskapen igen. I några fall förefaller dock personerna och deras familjer verkligen att ha stigmatiserats efter rannsakingarna och drabbats av ekonomisk kris, men detta sker i ett fåtal fall.

Utfallet av undersökningarna redovisas noggrant och tolkningarna förefaller övertygande, möjligen med ett undantag. Lennersand undersöker de anklagades och

deras anhörigas hälsa i samband med trolldomsrannsakingarna och tiden efter. Här används mantalslängdernas (skattelängdernas) noteringar om personernas hälsotillstånd som kunde påverka skatteförmågan. Lennersand finner att flera av de häxanklagade och deras närstående noterades som ”förlamade” i mantalslängden i samband med trolldoms krisen, vilket tolkas som att händelserna påverkat de inblandades hälsa på ett starkt negativt sätt. Alldeles säkert är det nu inte att ”förlamad” i 1600-talets mantalslängder skall uppfattas som drabbad av svår kroppslig sjukdom. Förlamad i kamerala sammanhang kunde också betyda ekonomiskt utblottad, utarmad, vilket jag finner sannolikast här, eller åsyfta själva hemmanet om det var vanhävdad. Den koppling till trolldoms krisen som Lennersand ser här torde dock ha relevans och det finns skäl att även ställa frågor om hur trolldomsrannsakingarna påverkade de anklagades och deras anhörigas ekonomi. Vad hade man rent konkret för kostnader i samband med rannsakingarna – ersättning till vittnen, ersättning för straffens exekverande, för resor, för fängelsevistelser, begravingar, gåvor till kyrkan och så vidare? Vid den här tiden bar den brottslige fortfarande en del av ansvaret för uppkomna kostnader i samband med rättskipningen. Och det är givetvis intressant att ställa frågan varför nära anhöriga till utpekade häxor, som fäder och makar, blev förlamade (utblottade). Var det ett tecken på att ingen ville bistå dem?

Vad fann då Linda Oja om efterspelet i Rättvik? När de stora häxprocesserna nådde Rättvik hade myndigheterna hunnit ompröva sina metoder. Myndigheterna var nu mer kritiska mot anklagelserna och användandet av tortyr finns inte belagt här. Prästerna utredde anklagelserna på egen hand under lång tid innan rannsakningskommissionen kom till orten. De anklagade fick dock stanna kvar hemma på sina gårdar under utredningen och istället för stränga, avskräckande straff ordinerade man böner och kristendomsundervisning. Över 500 barn påstod sig ha blivit bortförda till Blåkulla av sammanlagt 70 utpekade häxor, men trots detta avrättades ingen i Rättvik. Tre personer dömdes dock villkorligt till döden. De anklagade var vanliga Rättviksbor, såväl fattiga som rikare. Oja finner att majoriteten av de häxanklagade återupptogs i församlingens gemenskap redan ett par veckor efter rannsakingarna vid en gudstjänst som blev en försoningsceremoni. Genom gudstjänsten signalerades att trolldoms krisen var avslutad. De fortsatta anklagelser som kom från barn i socknen noterades av prästerskapet men föranledde inte längre några åtgärder.

Oja finner exempel på häxanklagade som senare fick barn vars faddrar hämtades från familjer som deras tidigare anklagare kom ifrån. Därmed återupprättades de häxanklagades heder och man kan betrakta dopet som en försoningsakt. Oja finner att det fanns konfliktbenägna och besvärliga personer bland de häxanklagade liksom bland deras anhöriga, men att detta främst gällde de få villkorligt dödsdömda och att de snarast utgjorde undantaget. Ett fåtal marginaliserades och återintegrerades inte men den stora majoriteten av undersökningspersonerna blev inte marginaliserade. Giftermålsfrekvensen var hög i gruppen, de flesta stannade kvar i socknen och många uppnådde en hög ålder. Inte heller ekonomiskt verkar de ha lidit någon skada. Få av undersökningspersonerna i Rättvik fick dock förtroendet att vara faddrar.

Även 20 av de mest aktiva och drivande anklagarna följs upp på motsvarande sätt. Även dessa straffades när de inte vann tilltro för sina fabulösa anklagelser riktade mot medmänskorna. Här kommer Oja fram till att flertalet av dem tillhörde den fattigaste tredjedelen i sina hembyar. Kanske lockades just de fattigaste med lägst status i lokalsamhället av den uppmärksamhet som anklagelserna medförde, resonerar Oja. Deras situation försvårades i flera fall efter trolldomskrisen av försämrad ekonomi och flera i gruppen dog unga. Några av dem lämnade också socknen – fyra blev soldater i Skånska kriget och återvände aldrig. Oja reser frågan om man i lokalsamhället önskade bli kvitt dessa problematiska unga män.

Varför mynnade konflikten ut, undrar författarna. Myndigheternas strategi blev efter hand att lägga locket på, att inte rannsaka vid nya trolldomsanklagelser och att rent konkret förbjuda människorna att tala om saken överhuvudtaget. Det blev förbjudet att tala om häxor och Blåkulla och man fick inte försvåra de anklagades återintegrering i församlingen.

Efter trolldomskrisen blev det förvånansvärt tyst om trolldom. Förklaringen ligger, enligt författarna, i myndigheters och i det lokala prästerskapets agerande men också i allmogens val att medverka till att konflikten tog slut. Båda författarna betonar att återintegrering inte skall ses som ett antingen eller, utan oftast har det handlat om grader av acceptering eller bortstötande. Man kan ha accepterats på vissa områden men inte på andra.

Den överordnade tematiken handlar alltså om utstötning och återintegrering i det tidigmoderna samhället där häxprocesserna får fungera som ett intressant och viktigt exempel – och frågan berör även problematiken heder och vanheder som utgjorde grundläggande värden i 1600-talets Sverige. I denna noggrant gjorda

studie lyckas Lennersand och Oja slå fast att för somliga, men endast för en minoritet, innebar häxanklagelserna verkligen utstötning och social, ekonomisk och fysisk undergång. Under den kritiska fasen i samband med anklagelser och rannsakingar var utanförskapet akut för de anklagade, men på lite längre sikt återvann flertalet sin hedersposition. För flertalet anklagade var alltså utanförskapet och vanhedern tidsbegränsad och inte permanent. I Älvdalen kunde grovt anklagade personer, t.o.m. villkorligt dödsdömda, återupptas i den sociala gemenskapen utan att ha tagit någon synbar skada av händelsen. Detsamma gäller för de flesta anklagade i Rättvik, även om man tvekade att ge förtroendet att stå fadder. Resultaten är principiellt viktiga eftersom många undersökningar av heder och vanheder utgörs av analyser av rättsliga material där händelserna inte följs upp över tid, menar författarna – ett påpekande som är fullt berättigat. Heder och vanheder, utstötning och återintegrering, är områden där forskningen fortfarande kan bidra med nya kunskaper som kan hjälpa oss att förstå tämligen grundläggande aspekter av tillvaron i tidigmodern tid. Att döma häxor *kunde* återintegreras är tämligen sensationellt med tanke på det stränga allvar och fördömande som omgärdade brottet. Detta är ny och viktig kunskap. Samtidigt leder svaret vidare till nya frågor hos läsaren. Vad var det som möjliggjorde återintegrering och återvunnen hedersposition? Som nästan alltid i historisk forskning väcker svaret på en fråga genast nya frågor som gör att vi vill veta mer och undersöka vidare från den nya kunskapsplattform vi hamnat på. Ett problem i sammanhanget, om man jämför med andra kategorier vanhedrade personer i samma tid, är att häxanklagade, som vi vet, inte var brottslingar i egentlig mening, utan orättfärdigt misstänkta, anklagade och dömda, vilket ju även deras omgivning kan ha kommit fram till när den sansat sig. Kom befolkningen till besinning och började man ifrågasätta t.ex. vittnesmål framförda av barn? Att individer som redan tidigare gjort sig kända för att ha sysslat med olaglig magi och som sedan länge haft ett dåligt rykte, stöttes ut mer varaktigt förvånar inte och blev ju resultatet här. Men de personer som tidigare haft gott anseende, som anklagades och dömdes mot sitt nekande, hur skall vi tolka att sådana personer återintegrerades förhållandevis snabbt? Är resultatet en följd av omvärderingar av anklagelserna eller är det vi ser i källorna verkligen en förlåten och återintegrerad häxa? Författarna diskuterar inte denna aspekt men drar slutsatsen att det som i första hand vållade problem var oklara hederspositioner såsom miss-

tänkt men ej dömd, vilket är intressant och ligger i linje med en del annan forskning. En annan slutsats blir att det knappast var trolldomsprocessen ensam som ledde till definitiv utstötning, utan en rad negativa omständigheter som sammantaget gav det resultatet.

Ja, alla svar får vi sällan i en historisk undersökning, och en del svar leder till att nya frågor formuleras, men boken *Livet går vidare* ger svar på ovanligt många frågor som kräver stor forskarmöda att besvara.

Marie Lindstedt Cronberg, Lund

Peter Ullgren: *Herrgårdsspöken*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 2005. 303 s. ISBN 91-46-21005-9.

Berättelser om det övernaturliga och det oförklarliga har i alla tider fascinerat människor. Historikern Peter Ullgren utgör härvidlag inget undantag. Han deklarerar redan i förordet till sin bok *Herrgårdsspöken* (2005) att han är livrädd för spöken, även om han inte tror på dem. Författandet av boken har fungerat som ett slags hjälp till självhjälp, en självhjälp som också kommit en intresserad allmänhet till del. Resultatet är en kulturhistoriskt inriktad bok med populärvetenskapliga förtecken.

Herrgårdsspöken är tematiskt upplagd och omfattar fyra huvudavsnitt rubricerade "Spöken förbryllar och gäckar omgivningen", "Spökande herrgårdskvinnor", "Andra herrgårdsspöken" samt "Ridån går ned". Materialet, eller delar av det, kom Ullgren ursprungligen i kontakt med i samband med sitt avhandlingsarbete. Källkategorierna är av varierande slag och utgörs av vittnesmål i brev- och dagböcker, sägner, berättelser om spöken på vita duken, litteratur samt kvälls- och veckopress. Ett av författarens mål är att visa hur berättelser om herrgårdsspöken växt fram i växelverkan mellan litteratur, vittnesmål, sägner, tidningsskriverier, muntlig tradition, skillingtryck och film.

I det första avsnittet ges en bakgrund där man får möta allt från antikens spöken till modern spökteori. Med denna kunskap i bagaget förs läsaren sedan vidare till avsnittet om de spökande herrgårdskvinnorna. Här introduceras prototypen för den onda slottsfrun, "Pintorpafrun", som i verkliga livet hette Beata Conradsdotter von Yxkull (1618–1667). Under sina tio år som änka skall hon ha gjort sig känd för sitt grymma och oförsönliga regemente på godset Pintorp (senare Eriksberg) i Södermanland. Ännu i början av 2000-talet traderas berättelserna om henne i den svenska veckopressen,

mer eller mindre förvanskade, men dock.

En annan spökande slottsfru, som emellertid lär ha varit mindre elak i livet än Beata von Yxkull, är Sophie Piper (1757–1816), ägare till Löfstad slott utanför Norrköping. Hon var syster till Axel von Fersen d.y., vackre Fersen kallad. Denne levde ett dramatiskt liv, bl.a. som den franska drottningen Marie Antoinettes förtrogne. Han fick också ett dramatiskt slut, falskeligen anklagad för delaktighet i mord på tronföljaren Karl August och dödad av en uppretad folkmassa i Stockholm den 20 juni 1810. Efter denna händelse drog sig Sophie Piper sörjande tillbaka till Löfstad och det är i egenskap av sörjande grå fru, som hon visar sig i slottsparken ibland, förebadande någons död. (Att denna tradition fortfarande lever kvar i det muntliga berättandet kan intygas av den som arbetat som guide på Löfstad slott.)

I avsnittet "Andra herrgårdsspöken" återfinns teman såsom spökande slottsherrar, sängspöken, blodfläckar, inmurade personer som hemsöker eftervärlden, dansande och festliga spöken och klockor som stannar. Här presenteras en rad rysliga, nervkittlande och oförklarliga händelser som utspelar sig på svenska slott och herresäten. Även här finns Löfstad slott representerat på flera ställen, bl.a. genom fältmarskalken Axel Lillie d.ä. (1603–1662), ärrad stridsman som kämpade i trettioåriga kriget och miste sitt ena ben vid stormningen av Mainz 1631. Han hörs fortfarande halta omkring i slottet på sitt träben och har på gästrumsvåningen t.o.m. försvunnit in i garderober för att sedan gå upp i rök. På Löfstad finns också en mystisk blodfläck och en klocka som vid flera tillfällen stannat på vaktmästaren Sven Karlssons dödsdag. (Vaktmästaren dog, nota bene, år 1972.) Frågan är om slottet utövar det folklorister kallar för motivattraktion.

Intressant är att Peter Ullgren för sin undersökning fram till samtiden och tar upp olika spökmotiv i press, filmer och tv-serier. Idag kanske filmerna *Damen i svart* (1958) och *Vita frun* (1962) inte blott framkallar rysningar utan också ett och annat leende, men i sin samtid fick de på många håll ett positivt mottagande, ty även spökhistorier präglas av sin kulturella kontext och de kommunikationskanaler som används. Femtiotalsfilm gestaltar gengångare på femtiotalssvis och vi som var barn på 1970-talet fick ta del av en tv-serie som, enligt Ullgren, doftade rödvinsvänster och klasskamp, nämligen *Huset Silfvercronas gåta*. Här möts man av sommarlediga barn som reser i tiden i slottsmiljö. I alla tider där de gör halt möter de den slottsfru (spelad av Meta Velander), som i deras egen samtid heter tant Hed-